

ХЯТАДААС 1956-1960 ОНД МОНГОЛД ЗОРИУЛЖ ОЛГОСОН БУЦАЛТГҮЙ ТУСЛАМЖ, ХӨНГӨЛӨЛТТЭЙ ЗЭЭЛИЙН ҮР ДҮНГ ШИНЖЛЭХ НЬ

Н. АЛТАНТӨГС

Товч агуулга: БНХАУ байгуулагдсаны дараа гадаад тусламжийн идэвхтэй бодлого явуулж, үүний дотор 1956-1960 онд Монгол улсад нийт 460 сая рублийн буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээл олгохоор шийдвэрлэсэн нь Монгол-Хятадын харилцааны түүхэнд урьд өмнө байгаагүй шинэ үйл явдал болов. Энэ өгүүллээр Хятадаас 1956-60 онд Монголын бүтээн байгуулалтад зориулж олгосон 460 сая рублийн зээл, буцалтгүй тусламжийн үр дүнд бий болсон бүтээн байгуулалтуудыг авч үзэв.

Түлхүүр үг: Зөвлөлт-Хятадын харилцаа, Монгол-Хятадын харилцаа, гадаад тусламж, Зөвлөлт-Хятадын маргаан, социалист блокын түүх.

Судалгааны асуудал

Орос, Хятадын хооронд оршдог Монгол улсад өнөө үед хамгийн их буцалтгүй тусламж үзүүлдэг, хамгийн их гадаадын хөрөнгө оруулагч улс нь БНХАУ болсон бөгөөд түүний эдийн засгийн нөлөө дэлхий дахинд, түүний дотор умард хөрш Монгол улсад зогсолтгүй нэмэгдэж байна. Ялангуяа 1990 оноос хойш тус хоёр улсын харилцаа эдийн засгийн талаар хурдацтай хөгжиж, үүний дотор Хятадаас Монголд үзүүлэх буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээл ихэсч ирэв. Энэхүү өсөн нэмэгдэж буй Хятадын зээл, тусламжийг чухал шаардлагатай салбарт зориулах, үр дүнг бүрэн гүйцэт гаргах, тусламжийн үр дүнгийн тухай хоёр талын сонирхлыг адил тэнцүү хангахын тулд Хятадаас Монголд тусалж байсан урьд өмнөх туршлагыг харгалзан үзэх нь зүйн хэрэг.

Монгол-Хятадын зээл, тусламжийн харилцааны түүх эн тэргүүн Хүйтэн дайны эхэн үед холбогдох юм. Хүйтэн дайны үед Хятадаас жижиг социалист орнуудад тусламж үзүүлэх явдал нь дэлхийн социалист блок ба Ази, Африкийн хөгжиж байгаа улсуудын дунд улс төр, эдийн засгийн байр сууриа бэхжүүлэх зорилго бүхий Хятадын гадаад бодлогын нэгэн чухал хэсэг байв. Энэ хүрээнд Хятадаас Монголд 1956-1960 онд Монголын талын хүсэлтийн дагуу хоёр удаагийн хөнгөлөлттэй зээл ба нэг удаагийн буцалтгүй тусламж олгож, тус хөрөнгөөр Монголд барилга, үйлдвэр, гүүр зэрэг бүтээн байгуулалтыг хийжээ.

Гэвч, Хятадаас Монголд үзүүлсэн энэхүү гадаад тусламжийн хөтөлбөрийн хэдэн хувь нь хэрэгжиж, хичнээн байгууламж бүтээн бий болгосон, тусламжийн үр дүн хэрхэн яаж гарсан талаар Монголын ба Хятадын олон нийтийн мэдлэг тун нимгэн байж иржээ. Энэ нь нэг талаар Хятадын нэгэн үеийн гадаад тусламжийн үр дүнг бүрхэгдүүлэхийн хамт нөгөө талаар тусламж хүлээн авагч улсын хувьд гадаад зээл, тусламжийг хэрхэн үр дүнтэй ашиглах тухай чухал туршлагыг хаалттай болгож байна.

Иймээс энэ өгүүллээр Хятадаас 1956-1960 онд Монголын бүтээн байгуулалтад зориулж олгосон 460 сая рублийн зээл, буцалтгүй тусламжийн үр дүнд бий болсон бүтээн байгуулалтууд, тэдгээрээс Хятадын гадаад бодлого ба Монголын эдийн засагт үзүүлсэн ач холбогдлыг сөхөн үзэхийг зорив.

Судлагдсан байдал

XX зууны Монголын түүх, социализмын үеийн Монгол-Хятадын харилцааны түүх, Хятадын гадаад зээл, тусламжийн түүх зэрэг сэдвийг судалсан ихэнх зохиол, бүтээлүүдэд Хятадаас Монголд олгосон 460 сая рублийн зээл, буцалтгүй тусламжийн асуудлыг дурдаж иржээ¹. Үүнээс, Ч. Далай, И. Шима нарын “БНМАУ-БНХАУ-ын харилцаа 1949-1980”, 《中蒙关系45年(1949-1994)》, Л. Бэгзжавын “Монгол-Хятадын харилцаа 1949-1999”, “Найрамдал, хамтын ажиллагааны нэгэн жаран” зэрэг бүтээлүүдийг онцолж болно. Тухайлбал, “Жоу Эньлай ба Монгол орон” бүтээлд Монголд үзүүлсэн Хятадын тусламжийн тухай нэг тусгай бүлэг болон орж, Хятадын тусламжийн талаар судлаач, олон нийтэд танилцуулжээ. Мөн энэ талаар судалгааны өгүүлэл ба нийтлэлүүд хэвлэгдэн гарчээ.²

¹ 《中国对外经济贸易年鉴1984》, 北京: 中国对外经济贸易出版社, 1984年; Lattimore, O. *Inner Asian Frontiers of China*. Boston, Beacon Press, 1962; Lattimore, O. *Nomads and Commissars: Mongolia Revisited*. New York, Oxford University Press, 1962; Rupen, R. *The Mongols of the Twentieth Century*, Bloomington, Indiana University Publications, 1964; Rupen, R. *How Mongolia Is Really Ruled: A Political History of the Mongolian People's Republic, 1900-1978 (Histories of ruling Communist parties)*, Stanford, Hoover Institution Press, 1979; Далай, Ч., Шима, И. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1980)*. Улаанбаатар-Прага, 1986; 《中蒙关系45年(1949-1994)》. 内蒙古科技印刷厂印刷. 1998; Бэгзжав, Л. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1999)*. Улаанбаатар, 1999; Sharad, S. K. *Mongolia-Russia Relations: Kiakhta to Vladivostok*, Delhi, Shipra Publications & Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies, 2002; *Найрамдал, хамтын ажиллагааны нэгэн жаран*, Бээжин, 2009; *Монгол-Хятадын харилцаа жарнаас жаранд*. Улаанбаатар, 2009; *Жоу Эньлай ба Монгол орон*. Улаанбаатар, Архивын Ерөнхий Газар, 2014.

² 王耀平, “坚持在经援的风口浪尖——中国经济援助蒙古国的跌宕历程” (一, 二) // 国际商报, 2007年4月2日第A07版, 2007年4月9日, 第A07版; Болормаа, Г. “Монгол-Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэл дэх зээл, тусламжийн асуудал”. *Монгол, Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэлийн харилцааны явц, сорилт, боломж*. Улаанбаатар, 2015.

Эдгээр болон бусад холбогдох бүтээлүүдэд Хятадаас Монголд 1956-60 онд олгосон зээл, тусламжийн нийт хэмжээ, улс төрийн агуулгыг судалж, түүгээр баригдсан зарим барилга, байгууламжуудын жагсаалт, гэрэл зураг сэлтийг нийтэлж, тусламжийн ач холбогдлыг өндрөөр үнэлсэн байна. АНУ-ын нэрт хятад судлаач О. Латтимор “Нүүдэлчид ба хувьсгалчид” номондоо бичихдээ “Нэг орон нөгөө орны төлөвлөгөөжсөн тусламжтайгаар эдийн засгаа амжилттай хөгжүүлж болохын тод жишээ бол Монгол юм” хэмээн дүгнэж байв.³

Гэвч урьд өмнөх судалгаануудад Монголд үзүүлэхээр тохирсон Хятадын зээл, тусламжийн хэдэн хувь нь хэрэгжсэн, явцын дунд ямар шалтгаанаар хичнээн байгууламж хасагдсан, Монголд нийт хичнээн байгууламж ашиглалтад орсон, Монголд үзүүлсэн тусламж нь Хятадын тухайн үеийн нийт гадаад тусламжид ямар байр суурь эзэлж байсан, энэхүү тусламжийн хөтөлбөрийн үр дүнд Монгол ба Хятад улс аль аль нь ямар үр дүнд хүрсэн зэрэг асуудал маш бага хөндөгдөж иржээ.

Тус өгүүллээр буцалтгүй тусламж, зээл тус бүрийн ашиглалт, үр дүнд бий болсон байгууламжууд, үүний Хятадын гадаад тусламжид эзлэх хувь, Монголын социалист эдийн засаг үүсч төлөвшихөд гүйцэтгэсэн үүргийг хөндөхийг зорив.

Судалгаанд шинээр ашигласан үндсэн эх сурвалж нь Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивт (МУҮТА) хадгалагдаж буй Хятадын зээл, тусламжийн тухай Монголын талын тайлан, илтгэлүүд болон “Үнэн”, “人民日报” зэрэг сонин болно. Юань, доллар, рубль, төгрөгөөр илэрхийлсэн дүн мэдээг 1950-иад онд социалист улсуудын хооронд хэрэглэж байсан зөвлөлтийн рублид шилжүүлж хэрэглэв.

1956-1960 оны Хятадын гадаад тусламжийн бодлого

И.В.Сталины дараах ЗХУ-ын гадаад бодлогын стратегийн үндсийг капиталист, социалист хоёр систем энх тайвнаар зэрэгцэн орших номлол бүрдүүлэв. 1956 оны ЗХУКН-ын XX их хуралд тавьсан илтгэлдээ Н.С.Хрущевын дэвшүүлсэн энэ үндэслэл нь дэлхийн дайн ба дэлхийн хувьсгалын тухай коммунистуудын хуучин баримтлалаас татгалзаж, цөмийн зэвсэглэлийн нөхцөлд олон улсын харилцаанд бий болсон шинэ нөхцөлийг харгалзсан хэрэг байв.

ЗХУКН-ын 20-р их хурлаар Зөвлөлтөд бий болсон улс төрийн шинэ уур амьсгал дэлхийн социалист орнууд, түүний дотор Хятад, Монголд аль алины дотоод хөгжил, гадаад харилцаанд хүчтэй нөлөө үзүүлэв. 20-р их хурлын дараа БНХАУ-ын дарга Мао Зэдун “Пролетарийн диктатурын түүхэн туршлагын тухай”

³ Латтимор, О. *Нүүдэлчид ба хувьсгалчид*. Улаанбаатар, 1994, 115.

өгүүлэлдээ Сталины талаар хязгаарлагдмал хүрээнд шүүмжлэлтэй хандаж⁴, мөн түүнчлэн Хятадын эрдэмтэн, сэхээтнүүдийн санал бодлыг чөлөөтэй сонсох “Зуун цэцгийн кампанит ажлыг” зохион байгуулав. Энэ нь БНХАУ анх байгуулагдсан цагаасаа зарласан “нэг талд налах” буюу Зөвлөлтийг дагах бодлогын үүднээс Зөвлөлтийн туршлагыг хуулбарлан дуурайсан явдал байв.

Гэвч Зөвлөлтийн зүгээс социалист улсуудын дотоод хэрэгт хэт оролцох, улс тус бүрийн өвөрмөц онцлог бүхий хөгжлийн замыг үгүйсгэж, Зөвлөлтийн загварыг хэт тулгах, социалист улсуудын эдийн засгийн хөгжлийн арга, хэлбэрийг Москвад төвлөрүүлэн шийдвэрлэхийг эрмэлзэж байснаас Хятадын ашиг сонирхол зарим талаар хохирох шинж ажиглагдаж байв. Ялангуяа 1956 оны ЗХУКН-ын 20-р бүгд хурлаас хойш Зөвлөлт, Хятадын коммунистуудын эв найрамдалд сэв сууж, социалист орнуудын дунд нэр нөлөөгөө өргөтгөхийн төлөө далд өрсөлдөөн эхлэв. Үүн дээр Зөвлөлт улс цөмийн зэвсгийн технологийг Хятадад шилжүүлэхээс цааргалсан явдал нэрмээс болж, хоёр улсын харилцаа 1960 он гарахад огцом муудав.

Хятад улс Зөвлөлтийн бүх талын хяналтыг даван туулах, социализм байгуулах өөрийн онцлогтой арга замыг бий болгох, түүндээ социалист улс орнуудын дэмжлэгийг авахын тулд явуулсан үйл ажиллагаануудын нэг нь Хятадаас социалист орнуудад үзүүлсэн гадаад тусламж байв. Үүнийг бүхэлд нь нөлөөгөө тэлэх, Зөвлөлттэй далдуур өрсөлдөх үйл ажиллагаа гэж үзэж болно.

Шинэ Хятад улсын анхны гадаад тусламжийг хүлээн авсан улс бол Солонгосын дайны үеийн БНАСАУ байв. 1950 оноос 1960 оны 6-р сар хүртэл Хятадаас социалист ба социалист бус улсуудад нийт 6.4 тэрбум рублийн тусламж, үүнээс социалист орнуудад 5.6 тэрбум рублийн тусламж олгожээ. Ялангуяа 1956 онд ЗХУКН-ын 20-р их хурлаар нэг хүнийг тахин шүтэх явдлыг шүүмжилсний дараа Зөвлөлт-Хятадын хооронд далд өрсөлдөөн эрчимжиж, жижиг социалист орнуудад зээл, тусламж үзүүлэх явдал нэмэгдэв. Энэ үеэс эхлэн Хятад улс 1956 онд Албанид 30 сая рублийн буцалтгүй тусламж, 1956 оны 11-р сард Унгар улсад 30 сая рублийн буцалтгүй тусламж, 1957 оны 5-р сард мөн Унгар улсад 100 сая рублийн удаан хугацаатай зээл олгов.⁵ Мөн түүнчлэн социалист бус Камбож, Непалд 1956 онд, Цейлонд 1957 онд, Йеменд 1958 онд, Гвиней, Бирм, Индонези, Мали зэрэг Ази, Африкийн орнуудад 1960-аад онд тусламж үзүүлэх

⁴ Мао Зэдун. *Пролетарийн диктатурын түүхэн туршилагын тухай*. Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн газар, 1957, 32-34.

⁵ *БНХАУ-ын гадаад бодлого ба олон улсын харилцаа (1949-1963)*. 1-р боть, Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Газар, 1979, 57.

тухай хэлэлцээр байгуулжээ.⁶ Ингэснээр 1950-1960 онуудад Хятадын нийт гадаад тусламжийн дүн 6440 сая рубльд хүрэв. Хятадаас гадаад улсуудад үзүүлсэн тусламжийн нийт хэмжээ Хятадын Анхдугаар таван жилийн төлөвлөгөөний жилүүдэд (1953-58) улс, ардын аж ахуйд оруулсан нийт хөрөнгө оруулалт болох 68.4 тэрбум рублийн 10 хувьд хүрсэн нь маш өндөр тоо юм.⁷ Ийнхүү Хятад улс социалист орнуудын дотор өөрийн нөлөө, байр суурийг өргөх гол арга хэрэгсэл нь эдийн засгийн зээл, тусламж болон хувирсан бөгөөд Монгол улс ч үүний нэгэн оролцогч болон хувирав.

Монгол-Хятадын социалист найрамдал ба тусламж

Монгол улс БНХАУ-тай 1949 онд дипломат харилцаа тогтоож, 1950 онд харилцан элчин сайдын яамаа нээснээс хойш харилцан худалдаа хийх болж, 1952 онд “Эдийн засаг, соёлын хамтын ажиллагааны хэлэлцээр”, 1953 онд “Бараа гүйлгээ ба төлбөрийн тухай хэлэлцээр”, 1955 онд “БНМАУ-ын бүтээн байгуулалтад БНХАУ-аас ажиллах хүчнээр туслах тухай хэлэлцээр”-үүдийг байгуулж, 1955 оноос эхлэн жил бүр 6-10 мянган хятад ажилчид Монголд хүрэлцэн ирж ажиллаж эхлэв. 1950-иад оны турш Монгол, Хятад хоёр улс дэлхийн ба бүс нутгийн хурцадмал асуудлуудаар нэгдмэл байр суурьтай байж, НҮБ-д элсэх тухайд харилцан биенээ дэмжиж, социалист системийн дотор Зөвлөлтийн удирдан манлайлах үүргийг аль аль нь хүлээн зөвшөөрч байв. Монгол-Хятадын харилцаанд Монгол-Зөвлөлтийн харилцааны хэв загварыг тэр чигээр нь авч хэрэглэж, Монгол улсын сургуулиудад Мао Зэдуныг магтсан дуу зааж, хэвлэлээр Монгол-Хятадын ах, дүүгийн найрамдал үүрд мөнхрөх талаар суртал ухуулга эрчимтэй явагдаж байв. “Монгол, хятадын ард түмний эвдэршгүй мөнхийн бат эв найрамдал бол социалист лагерийн улс орнуудын хооронд тогтсон цоо шинэ маягийн харилцааны үлгэр дууриал мөн бөгөөд пролетарийн интернационализмын үзэл санааны амьд илрэл, биелэл мөн” хэмээн Монголын төв хэвлэл “Үнэн” сонинд бичиж байв.⁸

Монгол улс дахь Зөвлөлтийн хяналт суларч, монголчууд умард ба өмнөд хөрштэй эн тэнцүү харилцах ховор цаг үе тохиосноор Монгол-Хятадын харилцаа социалист интернационализмын зарчмаар богино хугацаанд эрчимтэй хөгжих, түүний дотор зээл, тусламжийн харилцаа анх удаа үүсэх нөхцөл бий болов.

⁶ Grossman, B. “International Economic Relations of the People’s Republic of China”. *Asian Survey*, Vol. 10, No. 9, Sep., 1970, 789-802.

⁷ <http://www.chinanews.com/kj/shgc/news/2006/07-29/765992.shtml> 《外交档案解密,1950年代新中国对外援助逾40亿元》来源: 新民晚报; 作者: 杨丽琼

⁸ “Хятадын ард түмний их баяр”. Үнэн, 1956.09.30, № 231 (6446).

Монгол улсын засгийн газрын хүсэлтээр Хятадаас Монгол улсад 1956-1960 онуудад 460 сая рублийн тусламж, үүний дотор 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж, 300 сая рублийн хөнгөлөлттэй зээл олгохоор шийдвэрлэсэн нь 1950-иад оны Хятадын социалист улсуудад үзүүлсэн тусламжийн нийт хэмжээний 8.1 хувь, буцалтгүй тусламжийн 3.8 хувь, хөнгөлөлттэй зээлийн 19.4 хувийг эзэлж, Монгол улс нь Хятадын гадаад тусламжийг хүлээн авагч гол гурван улсын нэг болсон байна. Үүнийг хүснэгтээр үзүүлвэл:

Хятадын гадаад тусламж ба БНМАУ (1950-1960 он)

Сая рублиэр

	Нийт дүн	Социалист улсуудад олгосон	Монголд олгосон	Монголд олгосон тусламжийн эзлэх хувь
Хятадын гадаад тусламж	6440	5663	460	8.1
Үүнээс:				
Буцалтгүй тусламж		4126	160	3.8
Хөнгөлөлттэй зээл		1540	300	19.4

Мөн мөнгөн дүнгээс гадна Хятадын тусламжийн байгууламжийн буюу төслийн тоо хэмжээ ба Хятадаас илгээсэн тухайн оронд илгээсэн ажиллах хүчний туслалцааны талаар Монгол улс өндөр хувь эзэлж байв. Хятадаас нийт есөн улстай эдийн засаг-техникийн тусламж үзүүлэх тухай хэлэлцээр байгуулж, 182 төслийг буцалтгүй тусламж ба зээлээр санхүүжүүлэхээр тохирсон ба үүнээс социалист орнуудад 165 төсөл, үүнээс БНАСАУ-д 8, Вьетнам улсад 100, Монголд 53, Албанид 3, БНСЧСУ-д 1 төсөл хэрэгжүүлэхээр болж, үүнээс социалист орнуудад барьж өгөхөөр тохирсон нийт барилга байгууламжийн 1/3-ийг Монголд байгуулахаар болжээ. Мөн Хятадаас энэ хугацаанд инженер техникийн 7,558 ажилтан, барилгын 25,566 ажилчинг гадаад улсуудад илгээн ажиллуулснаас⁹ барилгын ажилчдын ихэнх нь буюу 20 мянган ажилчин Монгол улсын бүтээн байгуулалтад ажиллажээ.

Ийнхүү Шинэ Хятад улсаас 1950-иад онд авч хэрэгжүүлсэн гадаад тусламжийн үйл ажиллагаанд Монгол улс хамгийн чухал улсуудын нэг байжээ. Энэ нь БНХАУ-ын хувьд өөрийн нөлөөг эн тэргүүнд ихэсгэх улсуудын дотор Монгол улсыг багтаан үзэж байсныг харуулж байна.

⁹ <http://www.chinanews.com/kj/shgc/news/2006/07-29/765992.shtml> 《外交档案解密:1950年代新中国对外援助逾40亿元》来源: 新民晚报; 作者: 杨丽琼

Монгол улсад тусламжийн хур буусан нь

Монгол улс нь Зөвлөлт, Хятад хоёр улсын дунд хавчуулагдан оршдогийн хувьд тус хоёр их улсын харилцааны нэгэн чухал хүчин зүйл, стратегийн чухал байрлал байсаар иржээ. Иймээс ч Монголд эрх нөлөөгөө тогтоон барихын тулд Зөвлөлт-Орос ба Хятад улсууд ХХ зууны турш өрсөлджээ. Үүний нэгэн зурвас үе бол 1950-иад оны Зөвлөлт-Хятадын “бал сарын үе” юм.

1950-иад онд Монголын эдийн засгийн үндэс нь мал аж ахуй байж, үйлдвэр, зам тээвэр хөгжлийн анхны шатандаа байв. 1911 онд тусгаар тогтносноосоо хойш 1950-иад оны эхэн хагас хүртэлх хугацаанд Монгол улс зөвхөн Орос-Зөвлөлт хэмээх ганц зээлдүүлэгч улстай байсан бөгөөд Зөвлөлтөөс 1953, 1955, 1956 оны гурван удаагийн хэлэлцээрээр 201 сая рублийн зээл аваад байсан нь нэг жилийн улсын төсвийн орлогын хагас хувьтай тэнцэж байв. Монгол улсын засгийн газарт улс орны эдийн засгийг хөгжүүлэхэд их хэмжээний хөрөнгө оруулалт шаардлагатай байв.

1956 оноос нийт социалист системд бий болсон Хрущевын дулаарал Монголын гадаад харилцаанд нөлөөлөв. Монголын эдийн засаг дахь Зөвлөлтийн монополь байдал багасч, Монгол улс гадаад худалдааныхаа 65 хувийг Зөвлөлттэй, бусдыг Дорнод Европын орнууд ба Хятадтай хийх болов. 1956 онд Монголоос зөвлөлтийн цэрэг гарч, Монголд ажилладаг зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд цөөрөв. Үүний хамт 1955 онд Монгол-Хятадын хооронд байгуулагдсан хэлэлцээрийн дагуу 6 мянган хятад ажилчид Монгол улсад хүрэлцэн ирж, ажиллах болов. Монгол улс хилийн цэргээ татан буулгаж, зөвхөн хилийн байцаан өнгөрүүлэх хэд хэдэн газрыг үлдээжээ. Үүнийг тухайн үед БНХАУ-тай найрамдал, хамтын ажиллагаагаа бэхжүүлж, сайн санааны үүднээс хийсэн алхам гэж тайлбарлаж байв.

Монголд Зөвлөлтөөс бусад улсын, ялангуяа өрнөдийн эрдэмтэн, судлаач, сэтгүүлчид нэвтрэх боломжтой болж, Монгол улсын тухай судалгааны бүтээл, тэмдэглэл, нийтлэл хэвлүүлэх болов. АНУ-ын судлаач Р. А. Рупен 1958 оны 9-р сард Монголд зочилж, СнЗ-ийн 1-р орлогч дарга Л.Цэнд зэрэг хүмүүстэй уулзаж ярилцжээ.¹⁰ Мөн 1959 оны 7 сард Америкийн Нью-Йорк таймс сонины сурвалжлагч Э. Солисбери Монголд зочилж, Ю.Цэдэнбалтай уулзаж ярилцлага авчээ.¹¹ 1959 оны 9 сард Улаанбаатарт болсон Монгол судлалын анхдугаар их хуралд социалист орнуудаас гадна анх удаа өрнөдийн судлаачид оролцов.

¹⁰ “БНМАУ-ын СнЗ-ийн 1-р орлогч дарга нөхөр Л.Цэндээс Америкийн эрдэмтэн Роберт А. Рупений тавьсан асуултанд өгсөн хариу”. *Үнэн*, 1958.09.23, № 222 (7051).

¹¹ *Үнэн*, 1959.07.15, № 166 (7300).

Ийнхүү Монгол улсад Зөвлөлтийн нөлөө буурч, Хятадын нөлөө сэргэж эхлэхийн хамт монголчууд дэлхийн хоёр социалист гүрний өрсөлдөөний эргүүлэгт татагдан оров. ХКН-ын 8-р Их хурлын үеэр ХКН-ын Төв Хорооны дарга Мао Зэдун МАХН-ын Төв Хорооны Нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга Д.Дамбыг хүлээн авч уулзжээ. Мао Зэдун “300 гаруй жил бидний өвөг дээдэс та нарыг мөлжлөө, та нарыг дарлалаа. Бид та нарт багагүй өртэй. Иймээс өнөөдөр бид энэ ерөө буцааж өгөх хэрэгтэй” гэхэд Д.Дамба “Та нарын бидэнд тусалж байгаа нь ах, дүүгийн агуу их тусламж юм, бид үүнийг өр гэж үзэхгүй байна. Монгол, Хятадын хоёр орны хөдөлмөрч ард түмэн ерөөс найрамдалтай байсан юм” гэж хариулжээ. Мао Зэдун цааш үргэлжлүүлэн Монголд 300 хүртэл мянган хятад ажилчид нэмж илгээж болох ба Хятадаас Монголд үзүүлж буй 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж бол хятадууд монголчуудын өмнөх үед дарлаж байсны төлөө Монголд төлж буй өр юм хэмээн үзээд, цаашид Монголд илүү тусламж үзүүлэхээ илэрхийлжээ.¹² Уг уулзалтаар түүхийн талаарх Монгол, Хятад хоёр үндэстний хоёр өөр үзэл бодол илрэхийн сацуу Монголыг дорно дахины ёсоор “халамжлах” гэсэн Мао Зедуны эрмэлзлэл, хоёр улсын харилцааг социалист интернационализмын үүднээс харсан Дамбын үзэл бодлын зөрүү тодорхой ялгаран харагдаж байна.

Тэгвэл дараа жил нь 1957 онд Ерөнхий сайд Ю. Цэдэнбал Зөвлөлтөд айлчилж, Хрущевтай уулзахад Хрущев Ю. Цэдэнбалд хандан “Би танайхтай 40 жил нөхөрлөхдөө дорвитой юм хийж өгөөгүйдээ ичмээр байна. Бид та нарыг муу мэдэж байжээ. Монгол бол зөвхөн түүхий эд нийлүүлэх орон байж таарахгүй. Бид Монголын талаар бодох цаг болжээ” гэж хэлсэн ба “Монгол бол зөвхөн түүхий эд нийлүүлэх орон байж таарахгүй” гэх зэргээр Ю. Цэдэнбал тэргүүтэй Монгол улсын төлөөлөгчдөд гэнэтийн ба нэн дотночилсон үг, хандлага гаргаж эхэлжээ¹³.

Энэ үеэс эхлэн Монгол улс гадаад улсаас зээл, тусламж авах хүсэлт идэвхтэй тавьж, улмаар ЗХУ ба Хятадаас зээл, тусламжийн хур жил дарааллан бууж эхлэв. Монгол улс 1956 онд Хятадаас 160 сая, 1957 онд ЗХУ-аас 200 сая, 1958 онд ЗХУ-аас 130 сая, Хятадаас 100 сая, 1959 онд ЗХУ-аас 40 сая, 1960 онд ЗХУ-аас 745 сая, Хятадаас 200 сая рублийн буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээлүүдийг авчээ. Нийтэд нь авч үзвэл, 1950-1960 онуудад Монголын гадаад улсаас авсан буцалтгүй тусламж, хөнгөлөлттэй зээлүүдийн нийт хэмжээ 1.8 тэрбум рубльд хүрсэн нь тус улсын дөрвөн жилийн төсвийн орлогыг нийлүүлсэнтэй тэнцэв. Энэхүү асар их хэмжээний хөрөнгө оруулалтын дотор БНХАУ-аас үзүүлсэн тусламж хэмжээгээрээ Зөвлөлтийн дараа хоёрдугаар байр эзэлж байв.

¹² *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 16, Fall 2007, Winter 2008, 352.

¹³ Жамбалсүрэн, Ц. Ю. *Цэдэнбал – Эрин зууны түүхэн элч*. Улаанбаатар, 2007, 144.

1956 оны 8 сарын 29-ний 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж

Хятадаас Монголд үзүүлсэн гадаад тусламжийн анхных нь Монголын талын хүсэлтээр Монголд олгохоор болсон 1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж байв. 1956 оны 8-р сарын 29-нд Улаанбаатар хотод “БНХАУ-аас БНМАУ-д эдийн засаг, техникийн тусламж үзүүлэх тухай хэлэлцээрт” БНХАУ-ын Гадаад худалдааны яамны сайдын орлогч Лю Шүжан ба Монгол улсын СнЗ-ийн орлогч дарга Цэнд нар гарын үсэг зуржээ.¹⁴

Монгол улсын засгийн газрын хүсэлтээр 1955 оноос эхлэн Монголд ирж ажиллаж байсан хятад ажилчид Хятадын энэхүү буцалтгүй тусламжаар баригдах байгууламжуудын гол ажиллах хүч нь байв. Хятадын энэхүү буцалтгүй тусламжаар 1957-1960 онд нийт 16 томоохон барилга, байгууламж барьсан ба эдгээр байгууламжуудын жагсаалтыг хүснэгтээр нэгтгэн үзүүлье.

1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламжийн ашиглалт,
1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Төлөвлөсөн байгууламж	Байршил	Хэрэгжилт	Өртөг
1	Ноосон нэхмэлийн үйлдвэр	Улаанбаатар	1960 онд ашиглалтад орсон. 200 мянган метр пальто, 100 мянган ширхэг ноосон хөнжил, 200 мянган ширхэг шевист ба трико	21
2	Хүнсний ногооны аж ахуй	Улаанбаатар	1958 онд ашиглалтад орсон. 100 мянган м2 талбайтай.	5.5
3	Засмал зам	Налайх	45 км. 1957 онд ашиглалтад орсон.	2.1
4	Баянзүрхийн гүүр	Улаанбаатар	140 метр урт. 1958 онд ашиглалтад орсон.	0.8
5	Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Улаанбаатар	15,000 хүний багтаамжтай. 1958 онд ашиглалтад орсон.	1.7
6	Энхтайваны гүүр	Улаанбаатар	400 метр урт. 1958 онд ашиглалтад орсон.	3.3
7	Мэргэжилтний байр	Улаанбаатар	10 мянган метр ² талбайтай орон сууц. 1958 онд ашиглалтад орсон.	2.5
8	Засмал зам	Улаанбаатар	29 км авто зам. 1960 онд ашиглалтад орсон.	11.9
9	Биеийн тамирын ордон	Улаанбаатар	2,800 м2 талбайтай, 500 хүний суудалтай. 1959 онд ашиглалтад орсон.	2.6

¹⁴ 王和英等, “中华人民共和国对外经济贸易关系大事记(1949-1985)”, 南宫: 对外贸易教育出版社, 1987年, 第50页。

10	Бороогийн усны хоолой		9.4 км урт. 1960 онд ашиглалтад орсон.	1.2
11	Хархорины усжуулах барилга	Өвөрхангай аймаг	9,630 га талбай усална. 1960 онд ашиглалтад орсон.	13.6
12	Сүхбаатарын цаасны үйлдвэр	Сүхбаатар хот	Жилд 3-3.5 мянган тн цаас үйлдвэрлэнэ. 1959 онд ашиглалтад орсон. 2 жил бололгүй ажиллагаагүй болсон.	7.5
13	Сүхбаатарын цахилгаан станц	Сүхбаатар хот	6000 квт цахилгаан үйлдвэрлэнэ. 1958 онд ашиглалтад орсон. 1962 онд хаагдсан.	14.6
14	Шилний үйлдвэр	Налайх	Жилд 900 мянган лонх, 200 мянган сав үйлдвэрлэнэ. 1958 онд ашиглалтад орсон. 1960 онд ажиллагаагүй болсон.	1.4
15	Мод боловсруулах үйлдвэр	Сүхбаатар хот	Жилд 45 мянган м3 мод, 3 мянган м3 фанер үйлдвэрлэнэ. 1959 онд ашиглалтад орсон. Ажиллагаа доголдсон.	13.6
16	Тоосгоны завод	Толгойт	Жилд 25 сая ширхэг тоосго үйлдвэрлэнэ. 1957 онд ашиглалтад орсон. Хэвийн биш	10.6
	Дүн			113.9

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

Ноосон нэхмэлийн үйлдвэр

Ноосон нэхмэлийн үйлдвэрийг 1400 орчим ажилчидтай, жилд 600 мянган метр цэмбэ зэрэг ноосон даавуу, 100 мянган метрээс багагүй ноосон бүтээлэг үйлдвэрлэх хүчин чадалтайгаар төлөвлөсөн. Үйлдвэрийн барилга, ажилчдын орон сууцны хамт 25,000 м² талбайтай ба үүнээс үйлдвэрийн барилга 14,400 м² талбайтай. Ажилчдын орон сууц нь 2 давхар 10 байшин, 3 давхар 15 байшингаас бүрдэнэ. Тус үйлдвэрийн үндсэн барилга төмөр бетон хийцтэй, барилгын ажил 1958 оны 6 сарын 15-наас барьж эхэлсэн ба хятад ажилчид үндсэн барилгын ажлыг хийж гүйцэтгэжээ.¹⁵ Хятад улс тус үйлдвэрийг барьж байгуулахаас гадна үйлдвэрт ажиллах мэргэжилтэй ажилчдыг бэлтгэж өгчээ. Монголоос 60 хүн Шанхай хотын ноосон нэхмэлийн үйлдвэрүүдэд үйлдвэрлэлийн дадлага хийж, Улаанбаатар хотод хятад мэргэжилтнүүд Монголын 300-гаад ажилчдад нэхмэлийн үйлдвэрт ажиллах сургалт хийж, чадваржуулжээ.¹⁶

Тус үйлдвэрт Хятадын Шанхай хотын нэхмэлийн суурь машины үйлдвэрийн суурь машинуудыг суурилуулж, ээрэх, нэхэх, будах гурван тасаг, мөн лаборатори, механикийн тасгуудтай байгуулснаас гадна 24 мянган м² талбай бүхий орон

¹⁵ “Анд нөхдийн туслалцаа”. *Үнэн*, 1958.09.27, № 226 (7055).

¹⁶ “Шинэ том үйлдвэр”. *Үнэн*, 1960.01.15, № 12 (7454).

сууцны 2-3 давхар 19 байшин, үйлдвэрийн захиргааны барилга, гуанз, дэлгүүр зэрэг үйлчилгээний барилгуудыг ашиглалтад оруулжээ.¹⁷

Ноосон нэхмэлийн үйлдвэрийг Хятадын тусламжаар барьж ашиглалтад оруулснаар Монгол улс гадаадаас худалдан авч байсан их хэмжээний ноосон нэхмэл бүтээгдэхүүнийг 1960 оноос эхлэн дотооддоо үйлдвэрлэх болжээ.

Амгалангийн хүнсний ногооны аж ахуй

Уг хүнсний ногооны аж ахуйг 25,000 м² хүлэмжтэй, жилд нэгээс хоёр удаа ногоо тарьж, тус бүр 60 тн төрөл бүрийн хүнсний ногооны ургац авах хүчин чадалтайгаар барьж байгуулж, 1958 оны 11 сарын 14-нд ашиглалтад оруулсан¹⁸ ба нийт өртөг 5.5 сая рубль болсон байна.¹⁹ Уг аж ахуй ашиглалтад орохоос өмнө Монголд хүлэмжинд ногоо тарьж байгаагүй бөгөөд энэ хүнсний ногооны аж ахуй нь Монголын анхны хүлэмжийн тариалан болжээ.

Хот орчмын засмал зам

Хятадын 1956 оны тусламжаар Улаанбаатар хотыг түүний дагуул хот Налайхтай холбосон 45 км засмал зам барьж байгуулж, 1957 онд ашиглалтад оруулжээ. Замын нийт урт 45 км ба нийт өртөг 2.1 сая рубль.²⁰ Улаанбаатар хотыг Налайх дүүрэгтэй ийнхүү авто замаар холбосноор Налайх дахь нүүрсний уурхайгаас авто замаар их хэмжээний нүүрс тээвэрлэж, Улаанбаатарын цахилгаан станцуудыг нүүрсээр хангах боломжтой болов.

Баянзүрхийн гүүр

Улаанбаатар хотын зүүн хэсэгт Туул голын дээгүүр тавьсан авто гүүрийг Хятадын 1956 оны тусламжаар 1956-1958 онд барьж ашиглалтад оруулжээ. Тус гүүр 140 м урттай, 13 тн-ы даацтай бөгөөд үүний нийт өртөг 824.1 мян рубль болжээ.²¹ Баянзүрхийн гүүр ашиглалтад орсноор хотоос зүүн зүгт автомашинаар зорчих, ачаа тээвэрлэх зам саадгүй болов.

Төв цэнгэлдэх хүрээлэн

Улаанбаатар хотын өмнөд хэсэгт байрлалтай Төв цэнгэлдэх хүрээлэн буюу спортын стадионыг Хятадын тусламжаар 1956-1958 онд барьж, 1958 оны 11 сарын 14-нд ашиглалтад оруулжээ. Тус цэнгэлдэх хүрээлэн 15,000 хүний багтаамжтай ба 1.7 сая рублийн өртгөөр баригджээ.²² Спортын төрөл бүрийн уралдаан тэмцээн

¹⁷ “Бас нэг сайхан үйлдвэр ашиглалтанд орлоо”. *Үнэн*, 1960.01.16, № 13 (7455).

¹⁸ *Үнэн*, 1958.10.01, № 229 (7058).

¹⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²¹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

зохиодог, Монгол ардын хувьсгалын их баяр наадмыг тэмдэглэдэг гол газар болсон ба өнөөдөр ч хэвээр ашиглагдаж байна.

Энхтайваны гүүр

Улаанбаатар хотын төв хэсгийг өмнөд хэсэгтэй холбож, Дунд голын дээгүүр тавьсан Энхтайваны гүүр бол тухайн цагтаа Монголын хамгийн том гүүр байсан бөгөөд өнөөдөр ч Улаанбаатар хотын төв хэсгийг өмнөд дүүрэгтэй холбосон хамгийн үзэсгэлэнтэй байгууламжуудын нэг хэвээр байна. Доогуураа төмөр зам, авто машины зам бүхий, голын дээгүүр давуулан барьсан энэ гүүр 400 метр урт, 12 метр өргөн, хоёр хажуугийн явган хүний зам нь 1.5-2 метр өргөн ажээ.²³ Нийт даац нь 13-18 тн бөгөөд барьж байгуулах өртөг нь 3.3 сая рубль болжээ. Тус гүүрийг 1956-1958 онд барьж байгуулахад 10,100 м³ бетон, 750 тонн төмөр, 12,000 м³ модон материал, 20,000 м³ хайрга чулуу хэрэглэгдэж, 36 машины авто гарааш, 2 давхар албан байшингийн хамт баригдсан байна. Тус гүүрийг ашиглалтад оруулах нээлтийн ёслолын ажиллагааны үеэр гүүрийг барьж байгуулсан хятад ажилчдыг төрийн дээд одон, медалиар шагнаан урамшуулсан бөгөөд Улаанбаатар хотын иргэд маш олноор цугларч шинэ байгуулагдсан гүүрийг үзэж сонирхож байжээ.²⁴

Мэргэжилтний байр

Улаанбаатар хотод байрлах орон сууц. Тус орон сууцны барилгын нийт талбай 10052 м², нийт өртөг 2.5 сая руб. 1956-1958 онд хятад ажилчдын хүчээр баригдаж, хугацаандаа ашиглалтанд орсон.²⁵ Тус орон сууц нь Улаанбаатар хотын барилгажилтад чухал ахиц болжээ.

Улаанбаатар хотын доторх засмал зам

Улаанбаатар хотын цардмал авто зам 1947 онд 28,3 км, 1952 онд 50,1 км²⁶ урттай байв. 1956 оны Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр, хятад ажилчдын хүчээр Улаанбаатар хотод 30 км авто зам баригдаж, 1960 оны 10 сарын 27-нд ашиглалтад оржээ. Барилгын ажлын явцад 538,000 м³ газар шорооны ажил хийж, 28,942 метр цардмал зам, 4 бетон гүүр, 23 жижиг гүүр, борооны ус зайлуулах хоолой барьж байгуулжээ. Тус зам, байгууламжуудын нийт өртөг 11.9 сая рубль болсон байна²⁷. Хятадын тусламжаар тус хотод 30 км авто зам, олон тооны жижиг гүүр баригдсан явдал хотын зам харилцааг хөгжүүлэхэд чухал хувь нэмэр оруулжээ.²⁸

²³ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²⁴ Үнэн, 1958.10.11, № 238 (7067).

²⁵ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 2.

²⁶ *Улаанбаатар хот 50 жилд*. Улаанбаатар, 1971, 65.

²⁷ Үнэн, 1960.10.28, № 257 (7699).

²⁸ Үнэн, 1960.10.28, № 257 (7699).

Биеийн тамирын ордон

Улаанбаатар хотын төвд байрлалтай. Барилгын нийт талбай 2,800 м², үзвэрийн танхим нь 500 хүний багтаамжтай, спортын олон төрлийн уралдаан, тэмцээн зохион байгуулах, тамирчид бэлтгэл сургуулилгаа хийх, спортын сургалт явуулах зориулалт бүхий өрөө, тасалгаа, танхимуудтай. Нийт өртөг 2.6 сая рубль бөгөөд 1958 оны 11 сарын 14-нд хугацаандаа орсон ба Монголын анхны спортын цогцолбор барилга байж, өнөөдөр ч анх баригдсан зориулалтын дагуу ашиглагдаж байгаа.

Бороогийн усны хоолой

Сэлэнгэ аймгийн Мандал сумын нутагт байрлах газар тариалангийн усалгааны усны хоолой. Нийт 9,404.6 метр урт, 1.2 сая рублийн өртгөөр баригдсан. 1960 оны 10 сарын 27-нд ашиглалтанд орсон. Сэлэнгэ аймгийн Мандал сум бол Монголын газар тариалангийн гол төвүүдийн нэг бөгөөд энд Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр усалгааны хоолой байгуулснаар их хэмжээний тариан талбайг тогтмол усалж эхлэв.

Хархорины усжуулах барилга.

Өвөрхангай аймгийн Хархорин суманд байрлалтай. 9630 га тариалангийн талбай услах хүчин чадалтай, үүнийг барьж байгуулахад 13.6 сая рублийн өртөгтэй. 1960 оны 9 сарын 27-нд ашиглалтанд орсон.²⁹ Орхон голын ширүүн урсгалын хэсэгт 182 метрийн урттай далан байгуулж, голын урсгалыг татах хаалт байгуулжээ. Мөн 528 киловаттын хүчин чадалтай усан цахилгаан станц байгуулсан ба 11 метрийн өндрөөс секундэд 6 метрийн хурдай урсах усны хүчээр цахилгаан гаргаж байв. ³⁰ Энэ бол Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын тариалангийн талбайг тогтмол усалж байх, ургац алдахгүй байх гол нөхцлийг бүрдүүлсэн Монголын анхны том хэмжээний усалгааны систем болсноос гадна Монголын анхны усан цахилгаан станцыг энд байгуулжээ.³¹

Сүхбаатарын цаасны үйлдвэр

Монгол улсын анхны, цорын ганц цаасны үйлдвэр юм. Тус үйлдвэр Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод байрлалтай, нэг жилд 3-3.5 мянган тн цаас үйлдвэрлэх хүчин чадалтай, үйлдвэрийг байгуулсан нийт өртөг 7.5 сая рубль ба 1959 оны 9 сарын 5-нд ашиглалтад оруулсан ба ашиглалтанд хүлээн авахын өмнө хятад

²⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 3.

³⁰ “Хань нөхдийн халуун тусламж”. Үнэн, 1960.09.28, № 231 (7673).

³¹ Үнэн, 1960.09.30, № 233 (7675).

инженер, мэргэжилтнүүд монгол хүмүүсийг 2 сар дагалдуулан туршилтын журмаар ажиллаж, үйлдвэрийг жигдрүүлжээ.³²

Гэвч Хятадын тусламжаар байгуулагдаж, Монголын анхны цаасыг үйлдвэрлэж эхэлсэн ус үйлдвэр 2 жил бололгүй ажиллагаагүй болсон байна. Үүний шалтгааныг Монголын тал цахилгаан станц, уур усны цаас хийх технологийн шаардлагыг хангаж чадаагүй, дотоод дамжлагуудын хүч чадал нь харилцан зохицоогүй, модыг чанаж боловсруулдаг тогооны хадаас заадлуудаар нь химийн бодис болон үнэр гарч бүх тоног төхөөрөмжинд муугаар нөлөөлж дэргэд нь хүн ажилах боломжгүй болсон зэргээр үйлдвэрийг байгуулахад алдаа гаргасантай холбон тайлбарлажээ. Ингээд тоног төхөөрөмжүүдийг хятад мэргэжилтнүүд хэдэн удаа зассан ч засралыг авсангүй. 1 кг цаасыг 2.50 мөнгөөр үйлдвэрлэхээр төлөвлөсөн атал энэ үйлдвэрийн 1 кг цаас 20-30 төг-ийн үнэтэй болсон тул 1960 оны 10 сарын 1-нд Монгол улсын Аж Үйлдвэрийн Яамнаас уг үйлдвэрийг хааж, 200 шахам инженер, ажилтан, ажилчдыг өөр газарт шилжүүлснээр уг үйлдвэр үйл ажиллагаагаа зогсоожээ.³³

Сүхбаатарын илчит цахилгаан станц.

Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод байрлалтай 6000 квт-ын хүчин чадалтай цахилгаан станц. Тус станцыг барьж байгуулах зардал 14.6 сая рубль, 1958 оны 12 сарын 23-нд ашиглалтанд орж, Сүхбаатар хотын төмөр замын станц, шүдэнзний үйлдвэр, Хятадын тусламжаар баригдаж буй модны үйлдвэр, цаасны үйлдвэрүүд болон бусад албан байгууллага, айл өрхүүдийг цахилгаанаар хангах боломжтой болсон. 1957 оны байдлаар Монголын нийт цахилгаан станцуудын хүчин чадал 35,700 киловатт байсан³⁴ бөгөөд Сүхбаатар хотод Хятадын тусламжаар баригдсан тус цахилгаан станц нь Монголын нийт цахилгаан станцуудын хүчин чадлын 17 орчим хувьтай тэнцэж байв. 1962 онд тус станцын ажиллагаа доголдсон тул Монголын тал тус станцыг Чехословакийн тоног төхөөрөмжөөр шинэчлэн өөрчилжээ.

Сүхбаатарын мод боловсруулах үйлдвэр

Сэлэнгэ аймгийн Сүхбаатар хотод байрлалтай. Жилд 45 мян м3 мод, 3 мян м3 фанер боловсруулах Монголын анхны модны үйлдвэр. Нийт өртөг 13.6 сая рубль. Барилгын ажил 1956-58 онд явагдаж, 1959 оны 9 сарын 5-нд ашиглалтад орсон. Тус үйлдвэр Монголын мод боловсруулах салбарт чухал дэвшил болсон боловч техникийн шалтгааны улмаас 1960-61 онд үйл ажиллагаа нь доголдож, хаагджээ.

³² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 3.

³³ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 3.

³⁴ БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд, статистикийн эмхтгэл. Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966, 62.

Шилний үйлдвэр

Улаанбаатар хотын Налайх дүүрэгт байрлалтай, нийт өртөг 1.4 сая рубль. 1958 оны 12 сарын 28-нд ашиглалтанд орсон. Шилний заводыг үйлдвэрийн барилга, агуулах, захиргааны байр, 36 айлын орон сууцны хамт Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр, хятад ажилчид барьж, ашиглалтанд оруулжээ. Тус үйлдвэр шатаах зуух, гар ажиллагаатай техникийн тусламжтайгаар жилд дунджаар 900 мянган ширхэг янз бүрийн лонх, 200 мянган төрөл бүрийн савны зүйлсийг үйлдвэрлэх хүчин чадалтай ба Монголын анхны шилний үйлдвэр юм.³⁵

“Найрамдал” тоосгоны завод

Улаанбаатар хотын баруун хэсэгт төмөр замын Толгойт өртөөний ойр байрлалтай тоосгоны заводыг Хятадын тусламжаар, хятад ажилчид барьж байгуулж, 1957 онд ашиглалтад оруулсан ба “Найрамдал” хэмээн нэрлэжээ. Тус завод жилд 25 сая ш тоосго, 200 мянган ширхэг дээврийн ваар хийх хүчин чадалтай, 10.6 сая рублийн өртгөөр баригджээ.³⁶ Заводын дэргэд 500 хүний суудалтай соёлын клуб, нэг ээлжинд 300 гаруй хүүхэд хичээллэх дунд сургууль, хүүхдийн цэцэрлэг, ясли, халуун ус зэрэг үйлчилгээний газар, 300 гаруй айлын орон сууцны барилга барьжээ.³⁷

1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламжийн хөрөнгөөр эдгээр байгууламжуудаас гадна Монголын зарим үйлдвэрүүдэд шаардлагатай байгаа харуулах, өрөмдөх суурь машин, олон төрлийн хөрөө, шаазангийн үйлдвэрийн машин, мянга гаруй хүн хэрэглэх мужааны багаж, будаг, мөн ногооны үр зэрэг бусад эд зүйлсийг Хятадаас Монголд тусламжаар олгожээ.³⁸

1960 он хүртэл Хятадын тусламжаар 16 байгууламж барьж байгуулсан нь тусламжийн нийт хэмжээндээ хүрээгүй бөгөөд огт ашиглаагүй 66.4 сая рублийн тусламжийн хөрөнгийн талаар 1960 онд хоёр улсын Засгийн газар хоорондын хэлэлцээрийг нэмж байгуулжээ. Тус хэлэлцээрээр 66.4 сая рублийн өртөг бүхий 9 байгууламж барихаар төлөвлөжээ.

³⁵ “Жоу Энъ-лай ба Монгол орон”. Улаанбаатар, Мөнхийн үсэг. 2014, 57.

³⁶ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6.

³⁷ “Хятадын ард түмний тусламж”. *Үнэн*, 1958.10.01, № 229 (7058).

³⁸ *Үнэн*, 1956.09.29, № 230 (6445).

160 сая рублийн буцалтгүй тусламжийн үлдэгдэл 66.4 сая рублийн ашиглалт, 1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Төлөвлөсөн байгууламж	Байршил	Төлөвлөсөн өртөг	Хэрэгжилт	Өртөг
1	100 мянган м2 цардмал талбай	Улаанбаатар	4.1	27 мянган м2 талбайг 1961 онд ашиглалтад оруулсан.	
2	100 км засмал зам	Улаанбаатар	42.5	60 км зам 1965 онд ашиглалтад оруулсан.	
3	Спиртийн заводын нүүрсхүчлийн цех	Зүүнхараа		Ашиглалтад оруулсан.	
4	Сүхбаатарын цаасны үйлдвэрийг шинэчлэн өргөтгөх. Жилд 2,500-2,700 тн цаас үйлдвэрлэнэ.	Сүхбаатар хот	25.8	Хэрэгжээгүй	
5	10 мянган м2 орон сууц	Сүхбаатар хот	4.5	Хэрэгжээгүй	
6	Ажилчны клуб			Хэрэгжээгүй	
7	Ислэг хавтангийн цех			Хэрэгжээгүй	
8	Улсын циркийн барилга	Улаанбаатар		Хэрэгжээгүй	
9	Наран цэцгийн тосны үйлдвэр	Дорнод аймаг		Хэрэгжээгүй	
	Дүн		66.4		40.3

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

УБ хотын цардмал талбай

Хятадын тусламжаар Улаанбаатар хотод 100 мянган м2. цардмал талбай байгуулахаар төлөвлөсөн бөгөөд үүний зардлыг 4.1 сая рубль гэж тооцжээ. Ингээд 1961 онд 27 мянган м2 талбай баригдсан ба үлдсэн хэсгийг чухам хаана хаана хийлгэх талаар Монголын тал шуурхай шийдвэрлэж өгөөгүйгээс барилгын ажил саатсаар 1964 он хүрч³⁹, 1964 онд хятад ажилчид Монголоос гарч явсны улмаас орхигджээ.

УБ хотын дотор ба хот орчим засмал зам

Хятадаас Улаанбаатар хотын доторх ба ойр очмын 100 км зам барьж өгөхөөр тохиролцож, тус замын нийт өртөг 42.5 сая рублиэр тогтоосон ба 1964 оны байдлаар 60 гаруй км зам баригджээ. Зам барилгын удааширсан шалтгаан нь Монголын тал зам тавихын өмнөх бэлтгэл ажил ба газар дор хийх ажлыг цаг тухайд нь хийж дуусгадаггүй явдал хэмээн Монголын ба Хятадын тал аль аль нь зөвшөөрч байв.⁴⁰

³⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 9.

⁴⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 9.

Сүхбаатарын цаасны үйлдвэрийг шинэчлэл

1956 оны 160 сая рублийн тусламжаар байгуулагдсан Сүхбаатар хотын цаасны үйлдвэрт засвар, шинэчлэл шаардлагатай болсон тул тус тусламжийн хөрөнгийн үлдэгдэл хөрөнгөөр уг үйлдвэрийг өргөтгөж засварлахаар тохирч, үүнд 25.8 сая рубль төсөвлөжээ. Гэвч технологийн талаар олон талын бэрхшээлтэй тулгарсан бөгөөд хэдэн жил дараалан зөвлөлдөж, 1964 оны 8-р сард Хятадын хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас 10 хүний бүрэлдэхүүнтэй мэргэжилтний групп ирүүлж, үйлдвэрийн хүчин чадал, бүтээгдэхүүний нэр төрөл, үйлдвэрлэлийн арга барилын талаар тохиролцоод жилд 6000 хүртэл тн цаас үйлдвэрлэдэг болтол өргөтгөл хийхээр болсон боловч Сүхбаатарын мод боловсруулах комбинатын дэргэд өргөтгөлийг хийхэд газрын багтаамж ба усны зэрэг бусад асуудлууд тохирох эсэх нь тодорхой судлагдаж шийдвэрлэгдээгүй байсаар 1964 онд хятад ажилчид Монголоос гарч явсны улмаас орхигджээ.

Сүхбаатарын орон сууц

Сүхбаатар хотод 10 мянган м² орон сууц барихаар 4.5 сая рубль төсөвлөсөн боловч зөвхөн захиалгаас өөр ажил хийгдээгүй байна.⁴¹

1960-аад онд Зөвлөлт-Хятадын хооронд өрнөсөн маргаан нь Монгол-Хятадын харилцаанд нөлөөлж, Монгол дахь Хятадын тусламжийн хөтөлбөр зогссоны улмаас төлөвлөсөн 9 байгууламжаас хоёр байгууламжийг бүрэн бус ашиглалтад оруулсан бөгөөд ихэнх нь хэрэгжээгүй байна.

Ингээд нэгтгэн үзвэл, 1956 оны 160 сая рублийн Хятадын буцалтгүй тусламжаар 25 байгууламж барихаар төлөвлөснөөс 19-ийг ашиглалтад оруулжээ. Үүнд: аж үйлдвэрийн салбарт 6, хөдөө аж ахуйд 3, дэд бүтцийн салбарт 6, орон сууц ба соёлын салбарт 3 байгууламж, байршлын хувьд Улаанбаатар хотод 11 байгууламж, орон нутагт 5 байгууламж барьсан ба буцалтгүй тусламжийн нийт ашиглалт 154.2 сая рубль болжээ.

1958 оны 7 сарын 29-ний хөнгөлөлттэй зээл

1958 оны 7 сарын 29-нд БНМАУ-ын Засгийн газар, БНХАУ-ын Засгийн газар хооронд 100 сая рублийн урт хугацааны зээлийн хэлэлцээр байгуулав. Тус зээлийг хүүний хамт Монголын Засгийн газар Монгол-Хятадын зохих оны худалдааны хэлэлцээрийн зарчмаар тогтоогдсон дагаж мөрдөж байгаа үнээр бараа нийлүүлэх журмаар төлж гүйцэтгэх ба жилийн нэг хувийн хүүтэй, хүүг зээлийн төлбөрийн цуг 1962 оны 1-1-нээс эхлэн 1976-12-31 дотор 15 жилийн турш жил бүр тэгш хэмжээгээр төлөх нөхцөлтэй байв.

⁴¹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 10.

Тус зээлийн хөрөнгөөр Монголд 9 байгууламж барихаар төлөвлөсөн бөгөөд гүйцэтгэлийг доор хүснэгтээр үзүүлэв.

1958 оны 100 сая рублийн хөнгөлөлттэй зээлийн ашиглалт, 1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Төлөвлөсөн байгууламж	Байршил	Хэрэгжилт	Өртөг
1	Яармагийн гүүр. 138.8 м.	Улаанбаатар	1959 онд ашиглалтад орсон.	4.9
2	Урд Тамирын гүүр	Архангай		
3	Могойтын гүүр. 139.1 м.	Булган		
4	50 мянган м2 орон сууц	Улаанбаатар	1961 онд ашиглалтад орсон.	22.4
5	12 мянган квт цахилгаан станц	Толгойт	1961 онд ашиглалтад орсон.	36.8
6	Шувуун фабрик	Улаанбаатар	1965 онд ашиглалтад орсон.	17.2
7	2250 квт Цахилгаан станц	Сэлэнгэ аймаг		15.7
8	Цардуул, бал бурмын үйлдвэр	Сэлэнгэ аймаг	Жилд 1200 тн бал бурам, 800 тн цардуул үйлдвэрлэнэ	12.3
9	Спиртийн үйлдвэр	Сэлэнгэ аймаг	Жилд 1 сая литр спирт үйлдвэрлэнэ	12.2
	Дүн			121.5

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

Төмөр бетон гүүрүүд

Улаанбаатар хотын баруун өмнөд хэсэгт Туул голын дээгүүр 183.4 метр урт бетонон гүүрийг Хятадын зээлийн хөрөнгөөр барьсан бөгөөд “Яармагийн гүүр” хэмээн нэрлэгдэж, өнөөг хүртэл ашиглагдаж байна. Мөн түүнчлэн Булган аймгийн нутаг дэвсгэр Могойт гол дээр 138.8 м гүүр, Архангай аймгийн Урд Тамирын гол дээр гүүр 139.1 м гүүр Хятадын зээлийн хөрөнгөөр барьсан ба гүүр тус бүрийн даац нь 13 тн байв. Эдгээр гурван гүүрийн нийт үнэ 4.9 сая рубль болсон ба 1959 оны 10 сарын 28-нд ашиглалтанд оруулжээ.⁴² Эдгээр гүүр ашиглалтад орсноор Улаанбаатар хотын төвөөс өмнөд дүүргээр дамжин Туул гол дээгүүр давж баруун өмнөд нутаг дэвсгэртэй чөлөөтэй холбогдох болсон бол Булган аймгийн Могойтын гүүр, Архангай аймгийн Урд Тамирын гүүрүүд нь тус улсын дотоодын зам харилцааны чухал зангилаа цэгүүдийг холбосон ач холбогдолтой байв.

Орон сууцны хороолол

Улаанбаатар хотод Хятадын зээлийн хөрөнгөөр 50 мянган м2 талбай бүхий орон сууцны цогцолбор хорооллыг 1958-1960 онуудад барьж, Монголын тал

⁴² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

барилгын халаалтыг шийдвэрлээгүйгээс хүлээлгэн өгөх хугацаа бага зэрэг хойшилж 1961 оны 5 сарын 9-нд ашиглалтад оржээ. Орон сууц тус бүр 4 давхар бүхий 13 байшингаас бүрдэх ба нийт 740 орчим айл өрх амьдран суух боломжтой. Орон сууцны байшингуудын нийт өртөг 22.4 сая рубль болсон байна.⁴³ Монголд 1957 онд байдлаар 43.6 мянган м² орон сууц⁴⁴, 1960 онд 90.9 мянган м² орон сууц⁴⁵ барьж, ашиглалтад оруулж байсан ба Хятадын зээлийн хөрөнгөөр барьсан 50 мянган м² орон сууц нь Монголын нэг жилд барьсан орон сууцны тэн хагастай тэнцжээ.

Толгойт дахь цахилгаан станц

Улаанбаатар хотын Толгойт хороололд Хятадын зээлийн хөрөнгөөр 12 мян квт эрчим хүч үйлдвэрлэх хүчин чадал бүхий цахилгаан станцыг хятад ажилчдын хүчээр барьж, 1961 оны 12 сарын 27-нд ашиглалтад оруулжээ.⁴⁶ Тус цахилгаан станцыг үйлдвэрийн үндсэн барилгаас гадна туслах барилгууд, захиргааны байр, ажилчдын орон сууцны хамт барьж байгуулсан бөгөөд⁴⁷ нийт өртөг 36.8 сая рубль болжээ. 1960 оны байдлаар Монгол улс 106.4 сая кв цаг эрчим хүч үйлдвэрлэж байсан бөгөөд Толгойт дахь цахилгаан станц нь Монголын нийт цахилгаан үйлдвэрлэлийн 10 орчим хувийг хангаж, Улаанбаатар хотын эрчим хүчний хангамжийг тэр хэмжээгээр сайжруулав.

Улаанбаатарын шувуун фабрик

Монгол улс 1950-иад онд шувууны аж ахуй эрхлэх талаар зарим арга хэмжээ авч байсан боловч нэгдсэн томоохон хэмжээний аж ахуй байгуулаагүй байсан бөгөөд Хятадын тусламжийн хөрөнгөөр 1958-1964 онд Улаанбаатар хотын зүүн захад, Туул голын хөвөөнд тахианы аж ахуйг байгуулсан нь “Шувуун фабрик” нэртэй Улаанбаатарын шувууны аж ахуйн төв болон хөгжжээ. Тус шувууны аж ахуй нь нэг жилд 4.5 сая өндөг, 700 центнер мах үйлдвэрлэх хүчин чадалтай бөгөөд үйлдвэрийн барилгын агуулах, захиргааны байр, ажилчдын орон сууцны хамт баригдсан⁴⁸ ба нийт өртөг нь 17.2 сая рубль болжээ.⁴⁹

⁴³ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

⁴⁴ *БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд, статистикийн эмхтгэл.* Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо, 1966, 68.

⁴⁵ *БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1981 онд, статистикийн эмхтгэл.* Улаанбаатар, Улсын Хэвлэлийн Газар, 1982, 300.

⁴⁶ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

⁴⁷ *Жоу Энь-лай ба Монгол орон.* Улаанбаатар, Мөнхийн үсэг. 2014, 53.

⁴⁸ *Жоу Энь-лай ба Монгол орон.* Улаанбаатар, Мөнхийн үсэг. 2014, 60.

⁴⁹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

Зүүнхараагийн цахилгаан станц

Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа хотод Хятадын тусламжаар 2250 квт хүчин чадалтай цахилгаан станцыг байгуулсан бөгөөд энэ цахилгаан станц нь 15.7 сая рублийн өртөгтэй, Зүүнхараагийн цардуул, бал бурмын үйлдвэр ба спиртийн завод ба ойр орчмын сууринг цахилгаанаар хангах зориулалттай байв.

Зүүнхараагийн цардуул, бал бурмын үйлдвэр.

Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа хотод Хятадын тусламжаар жилд 1200 тонн бал бурам, 800 тн цардуул гаргах хүчин чадалтай үйлдвэрийг 1960-1964 онуудад байгуулсан ба нийт өртөг нь 12.3 сая рубль болжээ.

Зүүнхараагийн спирт завод

Сэлэнгэ аймгийн Зүүнхараа хотод Хятадын тусламжаар жилд 95-с дээш градус бүхий 1 сая литр спирт үйлдвэрлэх хүчин чадалтай спиртийн үйлдвэр байгуулсан ба тус үйлдвэрийн өртөг 12.2 сая рубль болжээ.⁵⁰ Тус үйлдвэрийн барилгын ажил 1963 онд дуусах ёстой байсан боловч зарим нэгэн техникийн хүчин зүйлээс болж хойшлогдож байжээ. Монголын тал цахилгаанаар хангаагүй, барилгын талбайд байсан зайлуулбал зохих өндөр хүчдэлийн шугам, бохир усны 300 м хоолой зэрэг бас бус зүйлийг зайлуулж өгөөгүй зэрэг Монголын талын захиалагч байгууллагууд хүлээсэн үүргээ хангалтгүй биелүүлснээс шалтгаалжээ.⁵¹

1958 оны 100 сая рублийн зээлийн хөрөнгөөр нийт 9 байгууламжийг барьж байгуулахад өртөг нь 121.5 сая рубль болж, зарцуулалт нь 21.5 сая рублиэр хэтэрчээ. Байгууламжуудын дөрөв нь Улаанбаатарт, тав нь орон нутагт баригдсан бол дэд бүтцийн салбарт 3, орон сууцны салбарт 1, хөдөө аж ахуйд 1, аж үйлдвэрийн салбарт 4 төсөл тус тус хэрэгжиж, үүний үр дүнд гурван гүүр, хоёр цахилгаан станц, шувууны аж ахуй, спирт, бал бурмын үйлдвэр зэрэг Монголын эдийн засагт чухал хэрэгцээтэй байгууламжууд бий болжээ. Энэ удаа Хятадаас олгосон зээл нь бүрэн ашиглагдаж, төлөвлөсөн бүх байгууламжаа ашиглалтад оруулж, нэн амжилттай хэрэгжсэн байна.

1960 оны 5 сарын 31-ний 200 сая хуучин рублийн хөнгөлөлттэй зээл

1960 оны 5 сард Хятадын Ерөнхий сайд Жоу Энълай Монголд айлчлахдаа Монголд 200 сая рублийн урт хугацааны зээл олгох тухай хэлэлцээрт гарын үсэг зуржээ. Тус хэлэлцээрээр олгох 200 сая рублийн зээл нь жилийн нэг хувийн хүүтэй, 1966-1-1-ээс 1975-12-31 хүртэл 10 жилийн хугацаанд хүүгийн хамт жил

⁵⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

⁵¹ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 6-7.

бүр адил хэмжээгээр төлөгдөх зэрэг нөхцөлтэй байв. Тус хэлэлцээрээр нийт 10 байгууламжийг байгуулахаар тохирсон бөгөөд зээлийн ашиглалтыг доор хүснэгтээр үзүүлэв.

1960 оны 200 сая рублийн хөнгөлөлттэй зээлийн ашиглалт,
1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

№	Байгууламж	Байрлал	Төлөвлөсөн өртөг	Хэрэгжилт	Өртөг
1	Орон сууц. Барилгын нийт талбай 220 мянган м2, ашигтай талбай 120 мянган м2	Улаанбаатар	99.7	87 мянган м2 талбай бүхий 1-р ээлжийн орон сууцыг 1964-1968 онд ашиглалтад оруулсан.	~40
2	Бүдүүний гүүр. 300 м	Сэлэнгэ	16.2	1965 онд бүрэн бус гүйцэтгэлтэй	~10
	Гургын гүүр. 250 м	Булган		Хэрэгжээгүй	
	Хар сайрын гүүр. 240 м	Хөвсгөл		Хэрэгжээгүй	
3	Хөвөн нэхмэлийн үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
4	Хавтгай шилний үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
5	Ган болдын үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
6	Элсэн чихрийн үйлдвэр №1			Хэрэгжээгүй	
7	Элсэн чихрийн үйлдвэр №2			Хэрэгжээгүй	
8	Усжуулах барилга	Баруун-Туруун		Хэрэгжээгүй	
9	Шилэн эдлэлийн үйлдвэр			Хэрэгжээгүй	
10	Цахилгаан станцын өргөтгөл	Толгойт		Хэрэгжээгүй	
	Дүн		115.9		~50

Эх сурвалж: БНХАУ-ын зээл, тусламжийн тухай лавлах, 1965 он. МУУТА, ф-38, д-1, хн-146

220 мянган м2 талбайтай орон сууцны хороолол

Тус зээлийн хөрөнгөөр байгуулсан хамгийн гол бүтээн байгуулалт бол Улаанбаатар хотын өмнөд дүүрэгт баригдсан 220 мянган м2 ашигтай талбай бүхий орон сууцны цогцолбор хороолол юм. 1964 оны байдлаар тус барилгын болох 87 мянган м2 талбай бүхий 1-р ээлжийг хятад ажилчдын хүчээр барьж дуусгаад 12-р сард хүлээлгэн өгсөн байна.⁵² Монгол улс 1963 онд нийт 79.8 мянган м2 орон сууц барьж ашиглалтад оруулсан⁵³ бөгөөд 1964 онд баригдсан энэ шинэ орон сууцны хорооллын зөвхөн 1-р ээлж нь 1963 онд Монголд баригдсан нийт орон сууцны талбайгаас давж, Улаанбаатар хотын тэр үеийн хамгийн том орон сууцны хороолол болсон бөгөөд хэдэн мянган айл өрх оршин сууж эхэлжээ.

⁵² МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 8.

⁵³ БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд, статистикийн эмхтгэл. Улаанбаатар, Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо, 1966, 68.

Төмөр бетон гүүрүүд

300 м урттай Сэлэнгийн Бүдүүний гүүр, 250 м урттай Булганы Гуртын гүүр, 240 м урттай Хөвсгөлийн Хар сайрын гүүр гэсэн гурван гүүрийг 1960 оны хөнгөлөлттэй зээлийн хэлэлцээрээр Хятадаас Монголд тусламж болгон барьж өгөхөөр тохирсон бөгөөд эдгээр гурван гүүрийн нийт үнэ 16.2 сая рублиэр үнэлэгджээ. Гэвч 1964 оны байдлаар Бүдүүний гүүрний усан дахь тулгууруудын ихэнхийг хийж дуусаад дан нуруунуудыг газар дээр нь бэлтгэж байсан ба 1965 онд дуусгахаар төлөвлөж байв.⁵⁴ Гэвч улс төрийн харилцаа муудсаны улмаас эдгээр гүүрүүдийг дуусгалгүй орхижээ.

Энэ удаагийн зээл нь тухайн үедээ Хятадаас Монголд олгосон хамгийн их хэмжээтэй зээл байсан боловч нөгөө талаар цаг үеийн байдлаас шалтгаалж хамгийн хэрэгжилт муутай нь болжээ. Зээлийг хэрэгжүүлэх явцын дунд хэлэлцээрт тусгасан зургаан байгууламжийг хоёр талын хэлэлцээрээр хасч, хоёр байгууламж ашиглалтад орж, хоёр байгууламж тодорхойгүй хугацаагаар хойшилжээ. Ингэснээр 200 сая рублийн зээлийн 50 орчим сая рублийг ашигласан бөгөөд үлдсэн 150 сая рублийн зээл нь ашиглагдалгүй өнгөрчээ.

Монголын тал хэрэгжилт нь саатсан Хятадын тусламжийн төслүүдийг үргэлжлүүлэхийг эрмэлзэж, тус хоёр улсын хооронд зээл, эдийн засгийн хэлэлцээрийг шинэчлэн байгуулахаар 1962, 1963, 1964 онд гурван удаа хэлэлцээ хийсэн боловч хоёр тал аль аль нь Зөвлөлт-Хятадын зөрчлийг Монгол-Хятадын харилцааны гол суурь дэвсгэр болгож үзэж байснаас хэлэлцээр мухардалд орж, улмаар 1963-1965 онуудад Монголын бүтээн байгуулалтад ажиллаж байсан хятад ажилчид нутаг буцаж, Хятадын зээл, тусламжийн хөтөлбөр зогсчээ.

Тусламжийн хөтөлбөр зогссон нь

1960 онд Зөвлөлт-Хятадын харилцаанд томоохон өөрчлөлт гарав. Румынд болсон дэлхийн коммунист, ажилчны намуудын хурал дээр Хрущев Хятадын Коммунист Нам руу гэнэтийн дайралт хийв. Хрущев Хятадын Коммунист Намыг нэр заан даран сөнөөвөл зохих галзуу этгээд хэмээн гүтгэж, Хятад-Энэтхэгийн хилийн маргаан дахь Хятадын байр суурийг “цэвэр үндсэрхэг үзэл” хэмээн буруушааж, ХКН-ыг олон улсын коммунист хөдөлгөөнийг хагалан бутаргах үйл ажиллагаа явуулж байна хэмээн зэмлэжээ.⁵⁵

⁵⁴ МУҮТА, Ф 38, Д 1, хн 146, 8.

⁵⁵ 《中国历史：中华人民共和国》，北京：高等教育出版社，2001，第150页。

Зөвлөлтөөс Хятадад ажиллаж буй мэргэжилтнүүдийг татаж авах тухай нотыг БНХАУ-ын ГЯЯ-нд 1960 оны 7 сарын 16-нд гардуулж, 7 сарын 28-наас 9 сарын 1-ний хооронд Хятадад ажиллаж буй Зөвлөлтийн 1390 мэргэжилтэн тус улсыг орхин гарахын хамт хоёр улсын хэлэлцээр ёсоор нэмэгдэж ирэх Зөвлөлтийн 900 мэргэжилтнийг илгээхийг больж, хоёр улсын хооронд байгуулсан Засгийн газар хоорондын 12 хэлэлцээр, 343 мэргэжилтний гэрээ болон гэрээний нэмэлт, 257 шинжлэх ухаан, техникийн хамтын үйл ажиллагааг таслан зогсоожээ.⁵⁶

1961 оны 10 сард ЗХУКН-ын 22-р их хурал дээр Зөвлөлтийн удирдагчид Сталин ба Албаний асуудлаар эрс хатуу шүүмжлэл өрнүүлсэн тул Жоу Энълай тус хурлыг орхин гарав. 1962 онд Зөвлөлтийн далд оролцоотойгоор Хятадын Шинжаан мужаас 6-8 түмэн цөөн тоот үндэстэн Зөвлөлт улс руу шилжин суурьшсан тул Хятад улс Зөвлөлтөд хандан Шинжааныг салгаж авахыг оролдож байна хэмээн шүүмжлэв.⁵⁷ Мөн үүний хамт Зөвлөлт улс Хятадтай хилийн маргаан бүхий Энэтхэгт зэвсэгт нийлүүлснээр Хятад-Зөвлөлтийн харилцааг улам бүр муутгаж байв. 1964 онд Брежнев Зөвлөлтийн засгийн эрхэнд гарч, Хятадын талаар эрс хатуу бодлого үргэлжлүүлэн явуулав.

1961 оны ЗХУКН-ын 22-р их хурлаар мөн ХКН-ыг социалист системээс тусгаарлах бодлого явуулж байна хэмээн шүүмжилсэн бөгөөд тус их хуралд оролцсон МАХН-ын төлөөлөгчдийн тэргүүн, Төв Хорооны 2-р нарийн бичгийн дарга Л. Цэнд Улаанбаатар хотын намын идэвхтний хурал дээр ХКН-ын байр суурийг шүүмжилсэн явдал ХКН-ыг шүүмжилсэн Монгол дахь анхны дуу хоолой болов.⁵⁸ Үүний дараа 1961-1963 онд Монгол улс Зөвлөлт-Хятадын маргаанд Зөвлөлтийн талыг баримталж, ХКН-ыг шүүмжилсэн үг, мэдэгдлийг хэд хэдэн удаа гаргав.

1962 оны 12 сард Хятадын Ерөнхий сайд Жоу Энълай Монголын Ерөнхий сайд Ю. Цэдэнбалтай Бээжин хотноо уулзахдаа “Зөвлөлтийн ревизионистуудын эсрэг бидний тэмцлийг эсэргүүцвэл Монголд ажиллаж байгаа 8 мянган ажилчнаа татаж, эдийн засгийн тусламжаа зогсооно” хэмээн сануулж байв.⁵⁹ Тус уулзалтаар Монгол, Хятад хоёр улсын гадаад бодлогын зөрүү маш тодорхой илрэн гарав. Жоу Энълай, Цэдэнбал нарын санал зөрөлдсөн асуудлууд тус хоёр улсын хоорондын харилцаанаас үүсч гараагүй, харин цэвэр гадны шалтгаантай байв. Гэвч хоёр

⁵⁶ 《中国历史：中华人民共和国》，北京：高等教育出版社，2001，第150页。

⁵⁷ 《剑桥中华人民共和国史。上卷，革命的中国的兴起：1949-1965年。北京：中国社会科学出版社，2007年，第479页。

⁵⁸ Бэгзжав, Л. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1999)*. Улаанбаатар, 1999, 52.

⁵⁹ *Монголын улс төрийн гадаад харилцааны түүх (1911-1999 он)*. Улаанбаатар, 2012, 230.

улсын харилцаатай шууд холбоогүй Албаний асуудал, ЗХУКН-ын ХКН-д хандсан шүүмжлэл зэргийг хоёр тал харилцааны суурь асуудал болгон үзэж байснаар Жоу

Эньлай, Цэдэнбал нарын уулзалт амжилтгүй болж, тус уулзалтын дараачаас эхлэн Монгол-Хятадын харилцаа бүх талаар уналтад оржээ.

Хүйтрэн буй улс төрийн нөхцөл байдал дор Монгол, Хятадын хооронд 1962, 1963 онд хоёр удаа зээл, эдийн засгийн хэлэлцээр явагдахад Хятадын талаас 1-рт, барилгын дотоод гадаад бүх материалыг Монголын тал өөрийн зардал хүчээр бэлтгэн барилгын талбайд тээвэрлэн хүргэж өгөх, 2-рт, хятад ажилчид талбайд байгаа материалаар зөвхөн барьж байгуулах үүргийг гүйцэтгэнэ, 3-рт, хятад ажилчдын амь нас, аюулгүй байдлыг Монголын Засгийн газар батлан даах ёстой гэдэг шаардлага тавьжээ⁶⁰. Эдгээрээс 1-р шаардлага нь Монгол улсын хувьд санхүүгийн хувьд бараг шийдвэрлэх боломжгүй байсан тул хэлэлцээ мухардалд оржээ. 1964 онд Монгол улс уг хэлэлцээг сэргээн явуулахыг санал болгосон боловч Хятадын тал өмнөх шаардлагаа мөн адил тавьсан тул хэлэлцээ явагдсангүй.

Дүгнэлт

Хятадаас Монголд үзүүлсэн тусламжийн түүхийг судлах нь тус хоёр улсын хоорондын тусламжийн харилцааны цаашдын хөгжилд туршлага болох ач холбогдолтой юм. Хятад-Монголын олон зуун жилийн харилцааны түүхэнд хаад, ноёд харилцан бэлэг солилцож, зарим үед алба барьж, албат иргэд харилцан худалдаа хийж ирсэн боловч, зээл ба тусламж өгсөн түүх байсангүй. Монгол, Хятад хоёр улс 1949 онд дипломат харилцаа тогтоож, 1956 оноос социалист системийн орнуудад Хрущевийн дулаарал эхэлж, мөн үүнтэй зэрэгцэн Хятадын гадаад тусламжийн бодлого эрчимжиж, Монголын удирдагчид гадаад зээл, тусламжийг ихээр авах бодлого явуулж эхэлсэн зэрэг нь Хятадаас Монголд гадаад тусламж үзүүлэх улс төрийн орчинг бүрдүүлжээ. Шинэ Хятад улс байгуулагдсаны дараа гадаад тусламжийн идэвхтэй бодлого явуулж, үүний дотор Монгол улсад нийт 460 сая рублийн буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээл олгохоор шийдвэрлэсэн нь Монгол-Хятадын харилцааны түүхэнд шинэ зүйл байжээ.

Зөвлөлт, Хятадын далд өрсөлдөөний жилүүд буюу 1956-60 онд Монголд жил дарааллан гадаад зээл, тусламжийн “хур бууж”, энэ хугацаанд Зөвлөлтөөс 1285 сая рублийн, Хятадаас 460 сая рублийн зээл, тусламж авахаар хэлэлцээр байгуулжээ. Хятадаас Монголд буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээлийн хэлэлцээрээр 44

⁶⁰ МУУТА, Ф 38, Д 1, хн 917, 11-12.

байгууламж байгуулж өгөхөөр хэлэлцээр байгуулснаас 328.7 сая рублийн өртөг бүхий 30 байгууламж баригджээ.

Хятадаас Монголд олгосон буцалтгүй тусламж ба хөнгөлөлттэй зээлийн ашиглалт, 1965 оны байдлаар

Сая рублиэр

Зээл, тусламж	Төлөвлөсөн мөнгөн дүн	Зарцуулсан мөнгөн дүн	Төлөвлөсөн байгууламж	Ашиглалтад оруулсан
1956 оны 160 сая рублийн буцалтгүй тусламж	160	113.9	16	16
1956 оны буцалтгүй тусламжийн үлдэгдэл 66.4 сая рублийн тухай 1960 оны тодотгол		40.3	9	3
1958 оны 100 сая рублийн зээл	100	124.5	9	9
1960 оны 200 сая рублийн зээл	200	50	10	2
Зээл, тусламжийн нийт дүн	460	328.7	44	30

Эдгээр барилга, байгууламжуудын ихэнх нь Улаанбаатар хотод баригдсан бөгөөд тухайн үеийн Монголын эдийн засгийг хөгжүүлэхэд чухал шаардагдаж байсан аж үйлдвэр, хөдөө аж ахуй, дэд бүтэц зэрэг салбаруудад зориулагджээ. Монголчууд Зөвлөлтийн тусламжийг мал аж ахуй, уул уурхай, газар тариалан, техник технологийн салбарт, харин Хятадын тусламжийг зам харилцаа, барилга, эцсийн бүтээгдэхүүн бий болгох үйлдвэрлэлийн салбарт түлхүү зориулжээ.

Хятадын тусламжаар 1960 оноос хойш хэрэгжүүлэх байсан 131 сая рублийн өртөг бүхий 14 байгууламж баригдаагүй буюу явцын дунд хасагдсан нь 1960 оноос социалист системийн дотор хагарал үүсч, Монгол-Хятадын улс төрийн харилцаа хүйтэрсэнтэй холбоотой юм.

Хятадаас 1956-60 онд олгохоор шийдвэрлэсэн зээл, тусламжийн хэмжээ нь Монголын нэг жилийн төсвийн орлоготой дүйж байсан ба тус хугацаанд Монголын хүлээн авсан нийт гадаад тусламжийн 25 орчим хувь болж, Монголд дутагдаж байсан их хэмжээний гадаад хөрөнгө оруулалтын томоохон хувийг эзэлжээ. Монголд хэрэгжүүлсэн эдгээр зээл, тусламжийн хөтөлбөр нь Хятадаас социалист орнуудад олгосон нийт гадаад тусламжийн дунд 8 хувь, хөнгөлөлттэй зээлийн 19.4 хувь, буцалтгүй тусламжийн 3.8 хувийг эзэлсэн ба шинэ Хятад улсаас Монгол улсад онцгой анхаарал хандуулж, хөнгөлөлттэй зээл түлхүү олгож байсныг харуулна.

1950-иад онд Монголд үзүүлсэн Хятадын тусламж нь Зөвлөлтийн их хэмжээний тусламжтай давхцан хоцрогдсон Монгол улсын нүүр царайг өөрчилж, монголчуудын аж амьдралд эерэгээр тусахын сацуу Хятадын гадаад нэр хүндийг өргөх улс төрийн чухал арга хэмжээ болж байжээ.

Хятадаас Монголд үзүүлсэн зээл тусламж нь Хятадын хувьд Монгол дахь нөлөөгөө баттай болгох хэмжээнд хүрч чадаагүй ба Зөвлөлтийн тусламжаас

хэмжээ, далайцын хувьд бага байж, Монгол дахь Хятадын бий болгосон нөлөө 1960-аад оны Монгол-Хятадын эхний маргаанаар үгүй болжээ. Үүнд Хятадын бодлого амжилт олоогүйн гол шалтгаан бол монголчууд ямар ч нөхцөлд социалист системийн хэмжээнд ба Монголын тал нутагт Зөвлөлтийн удирдлага, манлайллыг ямар нэгэн эргэлзээгүйгээр тууштай дэмжиж байсан явдал байв. Ийнхүү Хятадын зүгээс Монголд үзүүлсэн асар их хэмжээний хөгжлийн тусламж Монгол улсад шингэн үлдэж, зээлийг эргүүлэн төлөх ярвигтай процесс хоёр улсын харилцаа хүйтэрсэн жилүүдэд явагджээ.

Abstract: After the establishment of the PRC in 1949, new China designated aggressive foreign aid policy. In 1956-1960 the PRC decided to allow Mongolian People's Republic 460 million rubbles credit and aid. This is new event that did not exist in previous history of Mongolian-Chinese relationship. In this article we study the result of construction that financed by Chinese foreign aid.

Номзүй

1. *Cold War International History Project Bulletin (1990-2010)*.
2. Grossman, B. "International Economic Relations of the People's Republic of China". *Asian Survey*, Vol. 10, No. 9, Sep., 1970, 789-802.
3. Lattimore, O. *Nomads and Commissars; Mongolia Revisited*. New York, Oxford University Press, 1962.
4. Rupen, R. *The Mongols of the Twentieth Century*. Bloomington, Indiana University Publications, 1964.
5. Sharad, S. K. *Mongolia-Russia Relations: Kiakhta to Vladivostok*, Delhi: Shipra Publications & Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies, 2002.
6. Болормаа, Г. "Монгол-Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэл дэх зээл, тусламжийн асуудал". *Монгол, Хятадын иж бүрэн стратегийн түншлэлийн харилцааны явц, сорилт, боломж*", Улаанбаатар, 2015.
7. *БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1965 онд*. статистикийн эмхтгэл, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэлийн Хэрэг Эрхлэх Хороо, 1966.
8. Бэгзжав, Л. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1999)*. Улаанбаатар, 1999.
9. Далай, Ч., Шима, И. *Монгол-Хятадын харилцаа (1949-1980)*. Улаанбаатар-Прага, 1986.
10. *Жоу Энлай ба Монгол орон*. Улаанбаатар: Архивын Ерөнхий Газар, 2014.
11. *Монгол-Хятадын харилцаа жарнаас жаранд*. Улаанбаатар, 2009.
12. *Найрамдал, хамтын ажиллагааны нэгэн жаран*. Бээжин, 2009.
13. *Үнэн сонин 1956-1960 оны дугаарууд*.
14. 《中蒙关系45年（1949-1994）》。内蒙古科技印刷厂印刷。1998